

Biserka Rajčić

MEĐURATNA JIDIŠ AVANGARDA U POLJSKOJ

Jung jidiš (Mladi Jevreji)

Kao grupa su nastali februara 1919. kada je u Lođ iz Rusije došao Mojše Broderzon, pisac i slikar, formirani avangardista, mada su jevrejski slikari počeli da se okupljaju i udružuju i pre toga, oko Viktora Braunera. Pored njih grupu su činili pisci, kritičari, publicisti, slikari, grafičari, vajari, kompozitori, pozorišni umetnici; pisci i kritičari: Ichak Kacnelson, Uri Cvi Grinberg, Meleh Ravič, Abraham Štern, Heršele (Herš Danjelevič), A. Šmulovič, Haim Fuks, David Zitman, Haim Lajb Žitnjicki, Haim Krul, Abraham Najman, Jakub Apenšlak; likovni umetnici: Jankjel Adler, Marek Švarc, Henrik Barćinjski, Natan Špigjel, Pola Lindenfelduvna, Dina Matusuvna, Ida Brauneruvna, Zofja Gutentažanka, Salomon Blat, Artur Šik, Henrik Berlevi; kompozitor Henrik Kon (pseudonim Henoh Kon). Od marta do decembra grupa je objavila šest brojeva istoimenog časopisa, u tiražu od 500 primeraka. Iste godine objavili su jedini broj mesečnika *Heftn far literatur un kunst*, dva toma almanaha *Gezangen* (naslovljena sa *Pesma* i *Tuga*) i jedan tom almanaha *S'feld* (Polje) koje su sami finansirali, kao i objavljivanje svojih pesničkih zbirki, sa sjajnim ilustracijama, najčešće grafikama. 1919. godine osnovali su izdavačku kuću i časopis *Tel Awiw* koja je zvanično postojala do 1921, mada je grupa i tokom 1922. i 1923. objavljivala svoje nove knjige, a slikari organizovali izložbe u Lođu, Varšavi, čak Njujorku. Umetnici kao Adler uspostavili su lične veze sa dizeldorfskom grupom *Das Junge Rheinland*, berlinskom anarhističkom *Kommune*, sa kojom su se nešto ranije udružili poljski ekspresionisti Hausman i bračni par Kubicki, Barćinjski je postao član *Dresdener Sezession Gruppe*, a Brauner je osnovao godišnjak *Srebrny Wóz* (*Srebrna kočija*).

1919. Broderzon i njegova žena Mirjam, igračica, osnovali su u Lođu književni kabare *Ararat*, u kome su izvođeni tekstovi članova grupe.

Svoje stvaralaštvo su najčešće predstavljali na književnim večerima u Lođu i drugim gradovima Poljske. Veoma često su se uključivali u književne večeri drugih pesničkih grupa, *Ska-mandera*, *futurista*, *ekspresionista*, a pesme objavljivali u njihovim i neutralnim časopisima.

U prva dva broja časopisa *Jung jidiš* objavljena su dva nepotpisana manifesta, za koja se kasnije ispostavilo da ih je napisao Broderzon. Veoma su nalikovali na manifeste drugih grupa koje su nastajale u to vreme. Jedino ih je razlikovao završni slogan: Za umetnost! Za mlad, lep jevrejski jezik! Broderzon, kao lider grupe, svoj program je nazivao futurizmom, mada je obuhvatao i najvažnije premise *parnasovaca*, *dekadentizma*, *simbolizma*, *ekspresionizma*, *kubizma* i *primitivizma*, dok su slikari nalazili bliskost s ekspresionizmom, obogaćenim jevrejskom životnom problematikom, folklorom, tradicijom, Talmudom i Kabalom.

O istoriji *Jung jidiš* se pisalo, ali nepotpuno. U najozbiljnije studije spadaju dve knjige istoričara umetnosti Ježija Malinovskog: *Grupa „Jung jidiš“ i jevrejska sredina „Nove umetnosti“* (Varšava, 1987) i *Slikarstvo i skulptura poljskih Jevreja u XIX i XX veku* (Varšava, 2000). Jedan

od razloga je što je veliki deo njihovog književnog i likovnog stvaralaštva za vreme Drugog svetskog rata propao, kao i jevrejske arhive i biblioteke sa knjigama i časopisima iz međuratnog perioda. Po njemu, najveći uticaj na lođsku grupu su vršili ruski avangardni umetnici jevrejskog porekla, nešto starije generacije, Šagal, Altman, Zadkin, Orlov, Lisicki, Čajkov, Ribak, Idenbaum koji su se školovali i živeli na Zapadu koji im je omogućavao potpunu slobodu izražavanja, takođe kijevska Kultur-Liga, sa sekcijama za književnost, slikarstvo, vajarstvo, muziku, pozorište koja je imala za cilj „revolucionarnu obnovu jevrejske kulture“. Preko nje su saradivali s prvim jevrejskim jidiš časopisom *Ejgns (Upravo)*, 1918-1920) koji je okupljao jevrejske avangardne pisce iz različitih sredina, između ostalih iz poljske, Markiša, Kvitka, Hofštejna, Bergelsona, Dera Nistera koji su stvarali u duhu imažinizma i futurizma.

Mnogi članovi Jung jidiša su se okupili i oko berlinskog časopisa *Milgroim* (jevrejska verzija *Rimon*, 1922-1924), ekspresionističke orijentacije. Jer, tokom Prvog svetskog rata umetnički život u industrijskom Lođu je zamro. Njegovo kulturno oživljavanje započinje osnivanjem Društva umetnika i ljubitelja lepih umetnosti u Pjotrkovskoj ulici 71, u tzv. Domu umetnosti i organizovanjem izložbi, između ostalih jevrejskih umetnika, budućih članova grupe Jung jidiš (Adler, Barčinjski, Brauner, Matusuvna, Švarc). Iako su poticali iz ortodoksnih jevrejskih porodica i išli u verske škole, studije umetnosti su završavali u Nemačkoj i Francuskoj, gde su se upoznali i s „novom umetnošću“, prihativši prvenstveno poetiku ekspresionizma koji je najviše odgovarao izražavanju jevrejske tematike. Vođ grupe bio je Mojžeš Broderzon koji je došao iz Rusije, zadojen njenom avangardom, koja nije zaostajala za evropskom, uspostavivši veoma blisko i dugotrajno prijateljstvo s Lisickim i Čajkovim. Godine 1919, našavši se u Vilnu, sklopio je prijateljstvo sa Zalmenom Rajzenom, osnivačem Jung Vilne, održavajući i s ovom grupom bliske odnose. U Lođu, da bi istakao svoju avangardnost, odevao se veoma ekscentrično, a tako se i ponašao. Ubrzo su mu se pridružili slikari Blat, Kacnelson, Brauneruvna, Najman, Gutentažanka, Lindenfelduvna i kompozitor Kon, koji su se takođe inspirisali jevrejskom kulturnom tradicijom. Smatralo se da jevrejski umetnici ne treba da predstavljaju poljsku već svoju tradiciju, jer je ona „ogledalo duše naroda“. Do toga je došlo i s obzirom na to što je judaizam u prošlosti zabranjivao likovno izražavanje, a i književnost je sve do XX veka uglavnom obrađivala biblijske teme.

Postoji više verzija o tome kako je nastao naziv Jung jidiš. Po jednim, predložio ga je njegov tvorac Broderzon, po drugima povezan je s nazivom njujorške grupe Di Junge, po trećima s nazivom bečkog Kung-Jüdischer Kluba, dok po četvrtima predstavlja nadovezivanje na Mladu Poljsku. Mecena grupe je bio lođski trgovac Maks Šidlovski. U svojoj kući u Dugoj ulici u Lođu, koju su nazivali palata, organizovao je književne večeri, zidove je ukrašavao delima slikara grupe, pevale su se jevrejske narodne pesme i igrale hasidske igre. Ideju o izdavanju časopisa *Jung jidiš* dala je Felicja Šidlovska, postavši uskoro i zvanični izdavač. Prvi broj je objavljen 14. marta 1919. na Purim i sadržao je Manifest. Drugi i treći broj izašli su 15. aprila na Pesah, sa fotografijom članova grupe i nastavkom Manifesta. Poslednji, od četvrtog do šestog broja, izašao je 1920. godine na Kislev. Svi su praćeni pozitivnim kritikama, najobimnijom u njujorškom časopisu *Szriftn* (1920).

Jung jidiš nije bio jedini časopis grupe. Avgusta 1919. izašao je jedini broj časopisa *Heftn far literatur un kunst*, u kome je pored poezije Broderzona i Kacnelsona objavljen esej „Mlada jidiš književnost u Americi“. Godine 1919. izašla su dva almanaha, prvi s Broderzonovom

poezijom naslovljen sa *Pesma*, drugi s poezijom Broderzona, Kacnelsona, Fuksa, Krula i Šturema naslovljen sa *Tuga*. Često su na književnim večerima čitani referati o ruskoj, nemačkoj, francuskoj i američkoj avangardi i najaktuelnijim pitanjima filozofije i religije. Referenti su bili članovi grupe koji su u to vreme posećivali te zemlje ili održavali kontakte s poznatim umetnicima, teoretičarima umetnosti, filozofima i teolozima jevrejskog porekla. Jedan od najzanimljivijih referenata bio je Berlevi koji je dosta boravio u Evropi, poznao umetničku elitu i sam bio tvorac Teorije mehano-fakture. Slikari Jung jidiš su kontaktirali s poznanim Buntom i krakovskim Formistima. Zajednički su s njima izlagali i objavljivali grafike u njihovim časopisima. U Lođu, u kabareu Ararat je više puta nastupala avangardna igračica Rita Saketo, žena vajara formiste Augusta Zamojskog, a još češće Mirjam Broderzon, žena vođe Jung jidiš i Vincenti Brauner. Poezija se izvodila u pratnji Konove muzike, a često u specijalnim kostimima Braunera i Matusuvne. Pored plesne grupe postojao je i specijalni hor. Tako da se Jung jidiš kao grupa za kratko vreme „udaljila od društvene i političke problematike“, zauzevši stav „uzvišene izolacije“ prema stvarnosti koji je donekle podsećao na Mladu Poljsku i teoriju Pšibiševskog „gola duša“. Što je kritičar Apenšlak prokomentarisao: „Jung-jidišisti više vole da borave u elegantnim kafanama, daleko od buke, bede i gole istine geta.“ Odnosno, da su i oni, kao i futuristi, formisti, Krakovska avangarda postali pobornici elitne velegradske civilizacije.

1921. godine Brauner je doživeo veliki uspeh sa scenografijom *Dibuka* u izvođenju Vilnjanske trupe u lođskom Jevrejskom pozorištu, jer su ga kritičari upoređivali sa najvišim dometima ekspresionističke scenografije u Poljskoj i eksperimentalne scenografije ruskih umetnika, Šagala, Altmana, Lisickog, Ribaka u moskovskom Jevrejskom pozorištu i kasnije na Zapadu.

Što se tiče poezije Mladih Jevreja najviše je isticana Broderzonova, Šternova i Ravičeva. Formalno su se inspirisali jevrejskom narodnom poezijom, Talmudom i Kabalom prevevši ih na jezik ruske i zapadnoevropske avangarde. Ili, kako kritičar Apenšlak kaže: „Narodni govor su učinili aristokratskim, gipkim, prefinjenim poput orhideje, rezbarenim poput majnsterskih ornamenata i gotike. Pre njih takvim jevrejskim niko nije pisao.“

Varšavska jidiš avangarda

Halastra

Iako je obuhvatala velika imena, sve do 2005. niko joj nije ozbiljnije posvetio pažnju. To je učinila mlada doktorantkinja Karolina Šimanjak koja je sastavila prvu antologiju osnovnih programa i manifesta grupe, u kojima su izneta shvatanja nove umetnosti i prevela niz pesničkih i proznih tekstova njenih članova. Zahvaljujući tome što je antologija dvojezična, jidiš-poljska, mogla sam ih s poljskog prevesti na srpski. Njeni prevodi omogućće mi da pomenute programe i manifeste bar donekle ilustrujem književnim stvaralaštvom jidiš avangarde u Poljskoj u periodu od 1917. do 1939. Tako da će i moja *Antologija međuratne poljske avangardne poezije, proze i drame* biti prva koja će pored programa i manifesta međuratnih avangardnih pravaca pisanih na poljskom obuhvatiti i one pisane na jidišu. S obzirom da su i oni veoma doprineli jezičkoj, stilskoj i umetničkoj revoluciji izvedenoj u jevrejskoj sredini u vreme tzv. Prve avangarde.

Varšavska jidiš avangarda funkcionisala je u okviru Saveza jevrejskih pisaca i novinara koji se od 1918. nalazio u Ulici Na Tlomackjem broj 13. U njemu se odvijala borba između starije i mlađe generacije pisaca. Mlađi su nakon završetka Prvog svjetskog rata, oslobođenja i ujedinjenja Poljske došli uglavnom iz Rusije, upoznati sa revolucijom društva i umetnosti, s futurizmom Majakovskog, imažinizmom i konstruktivizmom, a takođe sa stvaralaštvom poznanjskih ekspresionista i lođske grupe Jung jidiš. Stariji nisu prihvatili njihove ideje o radikalnim promenama, naročito iznošene u časopisu *Halastra*, smatrajući ih „neozbiljnim bundžijama“. Glavnu reč u njoj su vodili Perec Markiš, Mejleh Ravič i Uri Cvi Grinberg. Intenzivno su i dalje saradivali sa Lisickim, Šagalom, Maksom Erikom, Francom Verfelom koji su se zalagali za „dekonstrukciju dotadašnjeg jezika umetnosti“, objavljujući u *Halastri* njihove tekstove koji su po duhu manifesti. Značajnu ulogu odigrali su i časopisi *Albatros*, *Literarisze Bleter* (*Književni listići*), *Di Wog* (*Vaga*), *Ringen* (*Čas*), bar u prvoj fazi postojanja i bliskih shvatanja o umetnosti, otvorenosti prema svetu i modernoj umetnosti. O čemu svedoče i tekstovi umetnika u *Halastri* koji nisu pripadali ni varšavskoj, ni lođskoj, ni vilnjanskoj grupi, jer se smatralo da je jidiš književnost eksteritorijalna. Otud i raznorodnost stanovišta pojedinih autora. Tako da su se jedni nadovezivali na Stari, drugi na Novi zavet, treći na jevrejsku tradiciju uopšte, smatrajući da svi doprinose obogaćivanju nove umetnosti, posebno njenog jezika. Jer su pored književnosti i likovnih umetnosti bili upoznati sa ruskim formalizmom, jednim od prvih modernih pravaca nauke o književnosti. Otud je grafika pojedinih umetnika (Braunera, Švarca, Šagala, Berlevija) objavljivana u svakom broju *Halastre* i većine pomenutih časopisa integralni deo manifesta i programa, pokušaj, vid integracije reči i slike, tretiranja i jednog i drugog u vreme strukturalizma i semiotike kao „teksta“.

Jung Vilne (Mlado Vilno)

Vilno, danas Vilnius, na jidišu Vilne, u međuratnom periodu nazivano „Severnim Jerusalimom“, bilo je značajan umetnički centar, odnosno jedan od važnijih verskih, kulturnih i naučnih centara međuratne Poljske. Krajem XVI veka grad je postao značajan centar talmudskog učenja. U XIX veku Jevreji su predstavljali 41% populacije grada, a kao protivnici hasidizma bili su značajan centar racionalističke Haskale. Posle Prvog svjetskog rata Vilno je posle 123 godine pod ruskom okupacijom priključeno Poljskoj, sa kojom je Litva tokom četiri veka bila u uniji. Kontaktiralo je sa drugim, jevrejskim i nejevrejskim centrima Poljske, osobito na planu književnosti i pozorišta. Pored poljske književne grupe Žagari najznačajnija avangardno orijentisana grupa bila je Jung Vilne (Mlado Vilno). I pored toga istorija grupe je ostala slabo poznata, s obzirom da je njeno stvaralaštvo slabo prevedeno na poljski, kao i da su za vreme Drugog svjetskog rata uništene sve značajne jevrejske arhive i biblioteke. Tek 2005. istoriju grupe je rekonstruisala Joana Lisek u studiji *Jung Wilne – jevrejska umetnička grupa*. Objavljena je u Vroclavu kao prva publikacija edicije Bibliotheca Judaica. Grupa, u početku Vilnjanski klub mladog jevrejskog pisca, zvanično je osnovana 1929. u okviru pokreta jidišizam i postojala je do 1939, izdavala istoimeni almanah, pesničke zbirke, prozu i zbornike radova članova grupe koja se u periodu 1927-29. sastojala od Šimšona Kahana, Šlojme Belisa, osnivača grupe, Moše Kulbaka, pesnika i proznog pisca koji je živeo u Minsku i početkom 30-ih nestao u SSSR-u, Abrahama Jošue Heshela, pesnika i doktora

filozofije, poznavao je jevrejske teologije, Jehiela Šterna i Mihala Šutana (pseudonim Mihal Natiš). 1929. priključili su joj se Elhanan Vogler, Lejzer Volf, Moše Levin i Aron Pjudik. Podržavali su ih Savez jevrejskih pisaca i novinara i Jevrejski PEN-Club. Naziv grupe Jung Wilne (Mlado Vilno) predložio je Zalman Rajzen. Veoma ju je podržavao i Falk Hajlperin, poznati pedagog koji je pisao priče, pozorišne komade i feljtone. Zvanično grupa se sa svojim delima predstavila 11. oktobra 1929. u listu *Wilner Tog*. Na avangardnost grupe upućivali su ličnost i pesme Lejzera Volfa, u mnogo čemu sličnog futuristima, ekspresionizam Šimšona Kahana koji je opevao moderan grad, koji će kao tema postati tipičan i za Jung Vilne. Katastrofišću viziju grada nudila je poezija Arona Pjudika koji je ubrzo emigrirao u Urugvaj, povezo se sa komunističkim pokretom, izbačen iz partije otišao 1944. u Argentinu, a odatle 1963. u Izrael. U duhu katastrofizma poeziju je pisao i Moše Basin koga je otkrio Moše Kulbak koji je uoči formalnog prijema u grupu izvršio samoubistvo, dok je slikar i fotograf Moše Levin, u posebnom ironičnom stilu pisao za decu.

U periodu od 1929. do 1934. Mlado Vilno je glavnu pažnju posvećivalo književnim večerama koje su se održavale u Savezu jevrejskih pisaca i novinara, po bibliotekama, domovima kulture i gimnazijama. U početku su nastupali sa starijim piscima, a kasnije sami, gostujući i po drugim gradovima, osvajajući publiku. 1930. održana je i prva značajnija izložba likovnih radova članova grupe, grafika Bencionu Mihtoma, fotomontaža Milke Gecels i slika Rahele Suckever u Sirkinovoj biblioteci.

1932. uspostavili su kontakt s njujorškim jidiš časopisom *Cukunft*, u kojem je svoje pesme iz ciklusa *Litvanski cigani* objavio Šimšon Kahan. Pored Kahana preko prevoda postaje popularan Lejzer Volf. Članovi grupe shvataju da moraju da jačaju grupu i pružaju snažniju podršku jedni drugima. Tako da je period od 1934. do 1939. najuspešniji i za grupu i za pojedine umetnike. Tome je veoma doprineo angažman Šmerla Kačerginjskog, izuzetno obrazovanog i talentovanog slikara i pesnika. 1934. grupi se priključio još jedan talentovan pesnik, Haim Grade koji je kao i Kačerginjski odrastao u sirotištu. Iste godine grupa je konačno uspela da objavi prvi broj svog časopisa *Mlado Vilno*, posvećen književnosti i umetnosti, iako su njene finansijske mogućnosti bile skromne. U tome im je pomogao izdavač Boris Kleckin koji je smatran najznačajnijim izdavačem jidiš književnosti. Pored časopisa objavljivao je i njihove knjige. Zanimljivo je da su se u časopisu prvi put od postojanja grupe povezale likovna umetnost, posebno grafika i književnost. Što se posebno očitivalo u projektima za korice časopisa i amblem grupe Bencionu Mihtoma, čiji identitet je predstavio drvetom života u najčistijem ekspresionističkom stilu. S obzirom na prokomunistički stav Kačerginjskog časopis je više puta zabranjivan. Od strane vlasti nije dobro viđen ni jidišizam koji je u priličnoj meri objedinjavao ideje Mladog Vilna, bliske njenim članovima: Volfu, Miranjskom, Suckeveru i dr.

Nakon prvog broja časopisa počeo se povećavati broj članova grupe. Posle Gradea 1934. primljeni su Abraham Suckever i jedina žena, pesnikinja Hadasa Rubin. Suckever je najpre pisao na hebrejskom, a od 1927. na jidišu. Interesovao se za modernu teoriju književnosti koju je u Vilnu predavao profesor Manfred Kridl, jedan od rodonačelnika poljskog formalizma. Zbog toga je u njegovoj poeziji prisutan estetizam, čime se razlikovao od ostalih avangardnih pesnika koji su bili protivnici umetnosti radi umetnosti i književne estetike. Hadasa Rubin je počela da piše na poljskom, a kasnije na jidišu. Pisala je rafiniranu žensku poeziju i njena pe-

sma „Moja generacija“ tretirana je kao neka vrsta manifesta. Bila je član komunističke partije, zbog čega je bila progonjena, s obzirom da je u Poljskoj ova partija bila zabranjena.

1934. grupa Mlado Vilno prvi put je nastupila u sastavu u kome je ušla u istoriju književnosti. Na književnoj večeri 19. decembra koju je pratila Mihtomova izložba grafika, metafizičnošću svoje poezije posebno se istakao Haim Grade. Zapažena je i visoko ocenjena poezija Hadase Rubin, jer je zaživeo slogan: Umetnost na ulicu! 1935. godine pesnici Mladog Vilna recituju svoju poeziju u marionetskom pozorištu Majdim koje im je naložilo ironičan i satiričan ton koji se pokazao veoma pogodnim za dalji razvoj njihove poezije. Na njegovom repertoaru nalazili su se tekstovi Šolema Alejhema, Juzefa Opatoša, Moše Kulbaka, Lejzera Volfa, Šimšona Kahana i humoreske Aharona Bastomskog, jer ovo pozorište nije bilo samo za decu već i za odrasle, tipično eksperimentalno pozorište koje je nastupalo po celoj Poljskoj. Mlado Vilno je saradivalo i sa revijskim Pozorištem Davke kojim je rukovodio Aharon Bastomski, jedan od osnivača Majdima.

1935. održano je veliko književno veče grupe i promovisan drugi broj časopisa koji je pored zanimljivih književnih priloga doneo niz ilustracija u duhu konstruktivizma. Od 14-19. avgusta 1935. u Vilnu je održan i Svetski kongres jevrejskih umetnika na kome su učestvovali desetine pisaca, slikara i kulturnih radnika, između ostalih Šagal, Dubnov, Šacki i drugi, došavši čak iz Njujorka, Pariza, Rige i sl. Ovaj događaj je započeo novo poglavlje u istoriji grupe. Počelo je objavljivanje knjiga pojedinih članova grupe, u vidu numerisane serije. Među njima posebno se isticala poema Elhanana Voglera *Stranice na vetru*, napisana u duhu katastrofizma i imažinizma.

1936. objavljen je treći broj časopisa *Jung Vilne* koji je konfiskovan, jer je proglašen za „komunistički letak“. Glavni urednik Kačerginjski je osuđen na zatvor i zabranjeno je izlaženje časopisa sledeće tri godine. 1939. uređen je četvrti broj časopisa koji je poslat u Njujork, međutim nikada se nije pojavio. Policija se sve više mešala i nije dopuštala održavanje književnih večeri Mladog Vilna u bilo kojoj vrsti kulturnih ustanova, a pred izbijanje rata pojačao se i antisemitizam u vidu pogroma koji se završio holokaustom. 1. septembra. 1939. Poljsku u čijem sastavu je bilo Vilno okupirali su Nemci, a 17. sovjetska vojska je Vilno i Litvu priključila SSSR-u. Veoma mali broj članova Mladog Vilna uspeo je da se spase, napustivši zauvek svoju zemlju. 1943. uništen je vilnjanski geto, a sa njim je prestao da postoji i Severni Jerusalim. 1949. ukinut je čak i Jevrejski muzej u Vilnu, a sa njim i dobar deo istorije vilnjanskih Jevreja.

Artes

Artes je pretežno Udruženje likovnih umetnika koje je postojalo u Lavovu u periodu od 1929. do 1936. godine, mada je njegov raspad započeo još 1933. Kao i većina udruženja Druge avangarde bio je levičarski orijentisan i sa dosta pripadnika jevrejskog porekla. Glavni predstavnici su bili: Ježi Janiš, Aleksander Kšivoblocki, Margit Sjelska-Rajh i Roman Sjelski, Tadeuš Vojčehovski, Oto Han, Ludvik Lile, Henrik Streng (pravo ime Marek Vlodar-ski). Nije imalo precizno određen program osim što se rukovodilo željom za stvaranjem i širenjem avangardne umetnosti. Na njega su prilično uticali Fernan Leže, nadrealizam i konstruktivizam. Tako da su umetnici često upražnjavali kolaž i fotomontažu kao postupke. Posezali su i za fantastikom kao načinom oneobičavanja stvarnosti. Sa njom je bila

povezana, iako formalno nije bila njen član, Debora Fogel, filozof, pesnik, prozni pisac i teoretičar umetnosti. Spadala je u retke umetnike avangarde koji su u svom delu, u poeziji i prozi uspevali da povežu umetničko i teorijsko. Svoj postupak je nazivala montažom, jer joj je od svih avangardi bio najbliži konstruktivizam. U Artesu najrodnijim je smatrala Henrika Strenga koji je početkom 30-ih godina ilustrovao njenu eksperimentalnu prozu naslovljenu sa *bagremi cvetaju*.

Promene u kulturnom umetničkom životu Lavova koji je nešto više od sto godina bio pod austrijskom okupacijom, započele su kao i u drugim centrima Poljske neposredno posle oslobođenja i ujedinjenja. Kako je u Lavovu živelo dosta Jevreja i oni su se počeli organizovati. Tako je 3. januara 1920. održana Prva izložba jevrejske umetnosti na kojoj su nastupili umetnici starije, srednje i mlađe generacije. Usledila je brzo posle čuvene izložbe u Bjalistoku na kojoj su se predstavili jevrejski umetnici iz cele Poljske, između istalih pripadnici Jung jidiš i predstavnici Halastre. Na njenom otvaranju Adolf Binenštok je rekao sledeće: „Renesansa jevrejskog naroda utisnula je pečat na umetnost, koja će sada ići samostalnim putevima, posmatrajući prirodu kroz prizmu jevrejskog intelekta i osećanja“, dok je u katalogu rekao: „Iz tajanstvene pomrčine srednjovekovnog geta izranja stvaralačka misao koja u periodu buđenja nacionalnog bića prelazi u čin. U njemu se odražava jevrejski život s celokupnom njegovom unutrašnjom rasepljenošću, s celokupnom njegovom sanjarskom čežnjom za izgubljenom slobodom, s celokupnim njegovim grozničavim traganjem za nečim novim, za nečim vlastitim.“

Na izložbi najsavremeniji su bili Leopold Gotlib, Ludvik Lile, Zigmunt Menkes, Joahim Kahane i Bruno Šulc. 1925. već je organizovano Društvo za zaštitu jevrejskih spomenika kulture i Jevrejski umetničko-književni kružok, 1928. osnovano Jevrejsko književno-umetničko društvo. 1929. grupa Artes je organizovala samostalnu izložbu. Kako u Lavovu nije postojala Likovna akademija, studiralo se u Krakovu, Beču, Berlinu, Parizu, a kasnije su Lavovljani u duhu tih studija stvarali. Od modernih pravaca najzastupljeniji su bili impresionizam, ekspresionizam, kubizam i konstruktivizam, na koje je veliki uticaj vršila mistična jevrejska tradicija, narodne legende, hasidizam, Kabala. Slično je bilo u književnosti, što se vidi na primeru *Dibuka* Anskog, Majrinkovog *Golema*, kao i dela Bruna Šulca.

I u Galiciji je bilo popularno pozorište. Jedno vreme na najvišem nivou, kada je direktor Pozorišta Promena bio Vilam Hožica, a postojao je niz najrazličitijih tipova pozorišta, bilo je i eksperimentalnih, naročito u pogledu scenografije, u kojoj su se ogledali slikari bliski ekspresionizmu, kubizmu i konstruktivizmu. Među kojima svakako treba pomenuti Ota Aksera koji je bio blizak s unizmom Stšeminjskog i Mojžeša Psahisa koji se isticao u drvorezima, među prvima inspirisan japanskom grafikom koja je ulazila u modu i u Poljskoj.

Bruno Šulc je jedna od najzanimljivijih pojava Galicije. Živeo je u malom gradu Drohobiču, studirao arhitekturu i Akademiju likovnih umetnosti, ali nijedne studije nije završio. Kao samouk, s izuzetnom maštom počeo je da crta i radi grafike, kasnije i da piše. Stvorio je veoma poseban i prepoznatljiv umetnički svet i stil, mada za života nije imao uspeha. Niko nije kupovao njegove radove, a i s velikim naporom je objavio svoja književna dela. Slavu u obema oblastima stekao je tek posle Drugog svetskog rata. U književnosti je imao više sreće, jer je najpre imao podršku Debore Fogel i još nekoliko osoba iz lavovskog umetničkog sveta, a kasnije i iz varšavskog, čak dvojice velikana, Vitkjeviča i Gombroviča.